

Saint-Simon, Comte en de waan van het positivisme

Walter Weyns*¹

Samenvatting

De ‘Positivismusstreit’ uit de twintigste eeuw lijkt een verre herinnering. Men kan daar verheugd over zijn. Veel inzichten leverden die oude debatten niet op. Maar er is weinig reden tot vreugde. De grote winnaar van het positivismedebat was het positivisme zelf; niet omdat het de beste argumenten had, maar omdat het een coalitie heeft gesloten met de *powers that be* – iets waar het van bij aanvang al tijd toe geneigd was.

Het positivisme veroverde de wereld als ideologie, vermomd als onideologische zakelijkheid. Hoe verregaand die verovering was, begrijpen we pas als we in de spiegel kijken van de oertijd van het positivisme, toen het nog radicaal en krankzinnig was – zelfs voor de beoefenaars ervan zelf. De positivisten van het eerste uur waren koppig, megalomaan en geëxalteerd. Toch is hun megalomanie geen bijkomstige trek. Het positivisme is een wetenschappelijk totalitarisme dat mensen en dingen te pakken wil krijgen, hen op een juiste plaats zet en optimaal laat functioneren. Hoe bizar de positivistische bedenksels in de ogen van hun tijdgenoten ook leken, wanneer we het bontgekleurde vernis eraf schrapen, houden we iets over dat bijna niet te onderscheiden is van de ideeën die vandaag onze geest bemeubelen. De waan van het positivisme heeft onze harten en geesten veroverd, werd tot realiteit uitgeroepen en heerst alom.

Kernwoorden

Positivisme; maatschappijkritiek; Comte; Saint-Simon; sciëntisme

Inleiding

Af en toe wordt in de sociologie een heftige discussie gevoerd over grondslagen. *Grosso modo* gaat de discussie over de vraag: wat voor een werkelijkheid is de sociale realiteit? Kan men positief-wetenschappelijke methoden hanteren om haar te

* walter.weyns@uantwerpen.be

1 Universiteit van Antwerpen, Departement Sociologie

ontsluiten of is men aangewezen op specifieke, eigensoortige, eventueel normatief geladen methoden en vooronderstellingen? In de geschiedenis van de sociologie kan men, naast de kleinere disputen over dat onderwerp die af en toe plaatsvinden in seminars en koffiekamers, ook enkele grote methodendisputen onderscheiden die in het middelpunt stonden van de sociologengemeenschap in haar geheel. Die ‘Methodenstreit’ of ‘Positivismusstreit’ (Adorno *et al.*, 1972), die al zo’n drie of vier keer heeft plaatsgehad, betekende heel veel voor wie eraan deelnamen, maar wanneer na enkele jaren het stof ging liggen, bleek dat de berg een muis had gebaard en vroegen de deelnemers zich af waar de heftige strijd ook alweer over ging. De laatste keer dat zo’n verscheurende methodenstrijd plaatsvond, dateert van de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw, met nog een staartje in de postmodernismedebatten in de jaren tachtig en negentig. Sindsdien is het stil op het slagveld van de *Positivismusstreit*.

Men kan daar verheugd over zijn. Veel vooruitgang of nieuwe inzichten leverden die oude debatten niet op. Wie herinnert zich nog de opwindende discussies over waardevrijheid uit de jaren zestig (Albert & Topitsch, 1972), toen het schuim op de lippen stond en er tijdens wetenschappelijke discussies soms klappen vielen? En wie herinnert zich nog de kater nadien?

Eigenlijk is er weinig reden tot vreugde. Want het is beslist niet zo dat de beoefenaars van de sociologie, na een grondige en bedaagde discussie, tot een eensgezind standpunt zijn gekomen over de aard van hun wetenschap. De meningsverschillen ten gronde zijn nog even levend als altijd maar ze worden niet meer zo luid uitgesproken. De discussie over waar het met de sociologie naartoe moet, over welke grondvragen er moeten gesteld worden, wordt namelijk overschaduwed door een ethos van zakelijkheid dat wetenschappelijke grondvragen ondergeschikt maakt aan output, nut, performantie. Vragen ten gronde worden opgeschort, want er moet gefunctioneerd worden. De *Methodenstreit* werd dus *de facto* beslecht. Niet door een discussie van sociologen onder mekaar, maar door een heteronome macht die hen, via de omweg van de bureaucratische beoordelings- en financieringsschema’s, dicteert hoe ze hun wetenschap moeten beoefenen. De grote winnaar van het positivismedebate was het positivisme zelf; niet omdat het de beste argumenten had, maar omdat het een coalitie heeft gesloten met de *powers that be* – iets waar het van bij aanvang altijd toe geneigd was.

Het positivisme is een ideologie die vermomd als onideologische zakelijkheid de wereld wist te veroveren. Hoe radicaal die verovering was, en hoezeer ze haar eigen verovering wist te maskeren als gezond verstand, begrijpen we pas als we in de spiegel kijken van de oertijd van het positivisme, toen het nog radicaal en krankzinnig was – zelfs voor de beoefenaars ervan zelf.

Terugblikkend op de beginjaren van het positivisme springt de buitenissigheid van zijn pleitbezorgers in het oog. Mensen als Auguste Comte, zijn leermeester Henri de Saint-Simon, en nog een handvol volgelingen waren extreme figuren. Zij hadden vreemde karaktertrekken. Zij waren koppig, megalomaan en geëxalteerd. Zij leidden in vele opzichten een marginaal bestaan. Ze hadden zoveel over voor hun ideeën dat ze er hun leven voor veil hadden. Maar op hun verhitte dromen volgde meestal de ontgoocheling

en, in het geval van zowel Comte als Saint-Simon, een mislukte zelfmoordpoging. De positivisten van het eerste uur waren hemelbestormers, prometeïsche figuren. Ze deinsden niet terug voor de afgrond. Hun leven zit vol anekdotes waarop we nu nog alleen meewarig kunnen terugblikken. Toch is hun megalomanie geen bijkomstige trek. Ze hoort bij het positivisme, dat bijna napoleontisch van inslag is. Het positivisme wil immers meer dan de wereld begrijpen. Het gaat om de verovering en herinrichting van de wereld. Het gaat om de algehele mobilisering van hulpbronnen. Er moet gewerkt, succes geboekt, gefunctioneerd worden. Het positivisme is een wetenschappelijk totalitarisme dat mensen en dingen te pakken wil krijgen, hen op een juiste plaats zet en optimaal laat functioneren.

De grootheden- en almachtsfantasieën van de eerste propagandisten van het positivisme zijn dan ook geen toeval. Ze drukken een positivistische machtsverhouding tot de wereld uit. Hoe bizar en grotesk de positivistische bedenksels in de ogen van hun tijdgenoten ook leken, en voor ons nog altijd lijken, wanneer we het bontgekleurde vernis eraf schrapen, houden we iets over dat bijna niet te onderscheiden is van de ideeën die vandaag onze geest bemeubelen. De waan van het positivisme heeft onze harten en geesten veroverd. Die waan werd tot realiteit uitgeroepen en heerst alom.

De idee dat feitenkennis ons leven moet richten, dat kennis efficiënt handelen moet bevorderen, dat handelen productief of toch minstens effectief moet zijn, dat wetenschappers de wereld moeten besturen; dat alles is zo alledaags en veralgemeend geworden – welk parlement zou het nog aandurven om wetten te maken zonder ‘wetenschappelijk advies’? – dat we bijna zouden vergeten uit welke positivistische megalomanie deze idee ontsproot.

Saint-Simon, de Karel de Grote van de sociologie

Comtes leermeester, Henri de Saint-Simon (1760-1825), spant wat groothedenwaan betreft de kroon. Als jonge edelman liet hij zich iedere dag wekken door een bediende die hem voorhield: “sta op, mijnheer de graaf, de wereld verwacht grote dingen van u”. Groot, groter, grootst moest het zijn. Saint-Simon nam als tiener deel aan de Amerikaanse Revolutie. In één moeite, nu hij toch op het Amerikaanse continent was, probeerde hij de onderkoning van Mexico te overhalen tot het graven van het Panamakanaal. Die was niet geïnteresseerd. Tijdens de Franse Revolutie ijverde hij voor broederlijkheid en tegen de voorrechten van de adel, zijn eigen stand. Wat niet belette dat hij werd opgesloten. Maar zelfs daar, in de sombere omgeving van de gevangenis, werd hij tot grootse dingen aangemaand. Niemand minder dan Karel De Grote, van wie zijn familie beweerde af te stammen, verscheen in een droom. De grote keizer vertrouwde hem toe: “mijn zoon, uw prestaties als filosoof zullen de mijne als krijgsman en politicus evenaren”. Na zijn vrijlating uit de gevangenis rijpte bij hem een stoutmoedig encyclopedisch project. Koortsachtig ging hij op jacht naar kennis. Hij stelde zijn leven daarop in, zo naïef als maar kon. Hij ging tegenover de *École Polytechnique* wonen, de door Napoleon opgerichte ingenieursschool, zodat hij bij het verlaten van

zijn huis altijd kans liep om een geleerde tegen te komen. Toen hij van de professoren van de polytechnische school niets meer te leren had, verhuisde hij naar een pand vlakbij de *École de Médecine*, waar hij nu contact zocht met de fysiologen. Zijn honger naar kennis was onverzadigbaar. Al wat er te weten viel zou in één hoofd, het zijne, samenkomen en daar tot een groots inzicht opflitsen. Tussendoor deed hij een huwelijksaanzoek aan Madame de Staël, naar zijn mening de enige vrouw die zijn plannen zou begrijpen. Het werd niets, al vond Madame de Staël wel dat hij *esprit* had.

Esprit had hij zeker. Werklust ook. Dat lag helemaal in de lijn van zijn ethiek. Saint-Simon was van mening dat het evangelische beginsel: “Doe niet aan anderen, wat gij niet wilt dat U gedaan wordt” te negatief was. Het gaat niet om wat er *niet* maar om wat er *wel* moet worden gedaan. Dus verving hij het door een positief principe, aangepast aan de industriële tijd: “De mens moet werken”. Dat deed Saint-Simon. Vanaf 1803, hij was toen 43 jaar, bracht hij een stroom van plannen, manifesten, encyclopedisch opgezette traktaten en brieven voort. Hij stuurde zijn publicaties naar wetenschappers, industriëlen en politici. Hij wilde dat er naar hem werd geluisterd en hij schuwde geen enkel middel. Hij benaderde Napoleon en iedereen die macht, aanzien of kennis had, en probeerde hen allemaal te bekeren tot de ‘positieve filosofie’. Toen Napoleon van het toneel verdween, richtte hij zijn beden tot de nieuwe machthebbers.

De ontdekking van ‘le principe organisateur’

De wetenschap was zover gekomen, meende Saint-Simon, dat kennis van de natuurwetten “het geneesmiddel vormt voor de kwalen van de mensheid”. De ‘fysico-politiek’ zou de grondslag vormen voor de organisatie van het leven. In een merkwaardig geschrift, *Travail sur la gravitation universelle*, uit 1813 zette hij uiteen hoe de wet van de zwaartekracht, die het heelal zijn eenheid gaf, de grondslag van de maatschappelijke orde zou moeten vormen. Het resultaat zou een herinrichting van de Europese samenleving zijn. Iedere natie zou, bij wijze van spreken evenredig aan haar zwaartekracht, beperkt blijven in haar omvang en invloedssfeer. Naties zouden zich binnen hun natuurlijke, wetenschappelijk vaststelbare grenzen terugtrekken. Vrede en voorspoed lonkte.

Dit hoog gegrepen maar slordige geschrift trok niet veel lezers, en zelfs de weinigen die het lazen deinsden ervoor terug. De duizelingwekkende sprong van de zwaartekracht naar de staatsinrichting was te groot. Saint-Simon kreeg te horen dat zijn ideeën misschien goed bedoeld maar compleet krankzinnig waren. In de plaats van zich tegen dit verwijt te verweren, zette hij de zotskap op als een kroon. Waanzin werd een eretitel. In een opdracht van één van zijn geschriften schreef hij:

“Ik heb mijn best gedaan om u te exalteren, dat is om u gek te maken, want de waanzin (‘la folie’) is niets anders dan een uiterste exaltatie, en deze is onontbeerlijk om grote dingen te doen. In de tempel van de roem komen slechts vluchtelingen uit het krankzinnigengesticht. Zij het maar één op een miljoen; de anderen breken hun nek. Ik raad u aan dit laatste te vermijden”.

Elders schreef hij:

“Om grote wetenschappelijke kwesties in heel hun omvang te behandelen, is de hoogste graad van exaltatie nodig”.

Saint-Simon vatte nieuwe kennis dus op als een vorm van waanzin, althans op het moment van haar conceptie. De kennis die hijzelf op het oog had was de grootste waanzin van allemaal. Hij beoogde alle kennis samen te brengen in één grote positieve fusie. Weinigen waren tot zo'n synthese in staat, dat beseftte hij wel. De meeste wetenschappers en *philosophes* bleven gevangen in hun beperkte perspectief, zij putten zich uit in kritiek op anderen. Dat leidde alleen maar tot verwarring en wanorde. Aan kritische beschouwingen had de achttiende eeuw genoeg opgeleverd. Het was nu tijd voor iets anders. De achttiende eeuw was kritisch en revolutionair geweest (en Saint-Simon kon het weten, want hij had twee revoluties meegemaakt); de negentiende eeuw moest ontdekkend en organiserend zijn. De grootste ontdekking van allemaal zou nu die van het *organiserend principe* zelf zijn. Weinigen waren daartoe in staat. Maar de mensheid had dan ook slechts enkele 'grote gekken' nodig. Eentje was genoeg om die grote ontdekking te doen: Saint-Simon in persoon. Hij zou de 'positieve filosofie' in het leven roepen en zo de maatschappelijke orde in overeenstemming brengen met de kosmische orde.

De ontdekking van Saint-Simon heeft ogenschijnlijk weinig met een 'ontdekking' te maken. Wat stelde het ook voor? De mensheid had al veel kennis verworven: in de wetenschap, de kunst en de industrie. Maar dat vond Saint-Simon niet genoeg. Die kennis moest worden verspreid, verbeterd en toegepast. En vooral: zij moest worden gesystematiseerd tot één groot, alomvattend geheel van kennis, zodat geen aspect van het leven nog aan haar zegeningen zou kunnen ontsnappen. Saint-Simon beschouwde dit idee werkelijk als zijn grote ontdekking. In zijn vervolgwerk, *L'Organisateur*, dat hij liet verschijnen vanaf 1819, werden de contouren van die grote ontdekking wat scherper afgetekend. Hij noemde het niet zo, maar het ging hem om de vestiging van een heuse *kennismaatschappij*. Vurig bepleitte hij de koppeling van kennis aan macht en organisatie. Er zou een nieuwe, wetenschappelijk gestuurde, samenleving in het leven worden geroepen. De samenleving zou niet langer voorthobbelen als een stuurloze kar. Beslissende verbindingen waren nodig. Wat is kennis zonder organisatie en macht? Niets. Wat is macht zonder kennis en organisatie? Niets. Wat is organisatie zonder kennis en macht? Niets. Maar alle drie samen vormden kennis, macht en organisatie de heilige graal van de menselijke orde en vooruitgang. Zo tekenden zich voor het visionaire oog van Saint-Simon de contouren van een nieuwe samenleving af: de samenleving in het positieve tijdperk van de mensheid. Het tijdperk van de *fysico-politiek*, van het scientistisch centralisme.

Politiek als wetenschap van de productie

De maatschappij zou niet langer gebukt gaan onder het juk van incompetentere regeringen. Regeren was uit de tijd. De 'regering' zou worden vervangen door een 'bestuur',

dat niet – zoals bij regeringen – toevertrouwd zou zijn aan een klasse van ‘legisten’ en edellieden. Het bestuur zou worden uitgeoefend door “de natuurlijke leiders van de maatschappij zelf, de leiders van de productie”. Politiek zou niet langer de warboel zijn van elkaar weerstrevende partijen en facties. Politiek zou voortaan “de wetenschap van de productie” zijn (Buber, 1950). Het parlement zou worden hervormd en de mannen van de wetenschap (uiteeraard: ‘mannen’) zouden helpen “om een systeem van zedenleer en staatkunde te ontwerpen, waaraan regeerders en geregeerden zich moeten houden”.

Arbeid en liefde

Het doel van heel die reorganisatie was: een nijverige samenleving, de vestiging van een industriële samenleving in de echte zin van het woord. Er zou worden gewerkt. De lagere volksklassen, wegwijnend in morele en fysieke ellende, zouden door voedsel en onderwijs geschikt worden gemaakt voor een arbeidzaam leven. Een eeuw vooruitlopend op het taylorisme hamerde Saint-Simon op het belang van rationele, efficiënte werkverdeling. Het werk zou wetenschappelijk worden georganiseerd; eenieder zou een beloning krijgen “evenredig aan het werk dat hij volvoerde”. Zo waren liefdadigheid en armenzorg niet meer nodig: “aan armen moet de grootst mogelijke hoeveelheid arbeid worden gegeven, die de maatschappij hen kan verschaffen”. De samenleving zou nochtans niet verharden. Liefde zou niet verdwijnen. In het geheel niet. In de gedaante van filantropie en bereidwillige coöperatie zou liefde, als was ze een stimulerende gist, doorheen de arbeid worden gemengd. Zij zou een hoofdbestanddeel van de arbeid zijn, en dus van de nijvere samenleving. Overal, althans overal op het werk, zou liefde en medegevoel heersen. “Alle mensen moeten elkaar als broeders beschouwen: zij moeten elkaar liefhebben, helpen en ondersteunen” (Comte zou later spreken van *altruïsme*; de huidige term *teamspirit* komt in de buurt van wat Saint-Simon bedoelde). In één klap zou de samenleving van haar lastigste probleem zijn verlost: armoede zou zijn opgeheven.

Auguste Comte in het spoor van Saint-Simon

Wat de plaats was van de wetenschappers ten opzichte van de industriëlen, wie nu de werkelijke leidinggevende rol zou spelen, moest nog worden uitgeklaard. Die taak liet Saint-Simon over aan zijn geestelijke dauphin en secretaris Auguste Comte. Als secretaris had Comte vanaf zijn aanstelling in 1817 een aanzienlijk aandeel in de vervolgwerken (of zo je wil: tijdschriften) van zijn meester. Comte schreef mee aan *L’Industrie*, *L’Organisateur*, *Le système industriel*, meestal over de politieke actualiteit. Het derde deel van *Le catéchisme industriel* werd het eerste grote werk onder zijn eigen naam. Het werd een van de invloedrijkste boeken van de negentiende eeuw. De ondertitel luidde *Système de politique positive*. Men kan het het geboortescrift van het positivisme noemen.

Het positieve

Comtes denken was opvallend consistent. Heel zijn leven hield hij vast aan ideeën die hij als twintiger, onder invloed van Saint-Simon, ontwikkelde. Het is waar dat Comte vanaf 1845, het jaar waarin zijn platonische geliefde Clôtilde De Vaux stierf, van het positivisme een cultus maakte.¹ Hij bedacht een positivistische kerk met priesters, heiligendagen en rituelen – door Thomas Huxley puntig omschreven als “Catholicism minus Christianity” – wat sommige bewonderaars van het eerste uur, zoals John Stuart Mill (1891), ertoe bracht om op afstand te blijven van de grondlegger van het positivisme. Maar aan de kernideeën, de doctrine van het positivisme, veranderde Comte heel zijn leven weinig. Toen van 1851 tot 1853 zijn *Système de politique positive* verscheen in drie volumes, nam hij daarin trots een tekst op die hij als jongeman had laten verschijnen, als om aan te tonen: “kijk eens, ik denk er nog altijd hetzelfde over”.

De kortste weg om door te dringen tot de kern van het positivisme is, heel simpel, via het woord ‘positief’. Zo legde Comte het zelf ook uit in een boekje uit 1844 bedoeld voor het proletariaat (1963 (orig. 1844)). Terwijl Karl Marx en Friedrich Engels vier jaar later, in 1848, in hun *Manifest van de Communistische partij*, de proletariërs aller landen oproepen om zich te verzetten tegen het ellendige bestaan in een kapitalistische economie, lichtte Comte in dit boekje omstandig toe dat ware kennis – wetenschappelijke kennis dus – gradueel rust en orde zou brengen in de samenleving. Comte had een lange staat van dienst als vrijwilliger-docent in het volwassenenonderwijs. Jarenlang probeerde hij arbeiders in te wijden in de astronomie. Met deze brochure maakte hij de draagwijdte duidelijk van die vorming. Het ging niet om de kennis van sterren. Het ging om de systematische doorbraak van wetenschap in alle levensdomeinen, van de sterren tot het alledaagse leven. De mensheid stond op het punt om het positieve tijdperk binnen te gaan. Wetenschap zou het leven sturen en daar zou iedereen beter van worden, in de eerste plaats het werkende deel van de bevolking. Proletariërs opjutten en tot revolutie aansporen had dus geen zin. Integendeel. Het ware beter dat eenieder zijn plaats innam in de nieuwe, op wetenschappelijke organisatie gebaseerde, samenleving. Positieve politiek was er een van orde en vooruitgang, niet van oproer en revolutie.

Wat was er dan zo ‘positief’ aan die nieuwe manier van denken? Alles, vond Comte. Werkelijk alles. Het woord positief heeft veel betekenissen, maar door een gelukkig toeval zijn alle betekenissen van toepassing op het nieuwe denksysteem. Comtes woordverklaring spreekt boekdelen. Meestal heeft hij zeer veel woorden nodig, zodat je als lezer geneigd bent om snel te lezen. Maar hier slaat hij in enkele regels spijkers met koppen en doe je er beter aan traag te lezen. Heel traag. Het kan geen kwaad om rustig uit te spellen wat er staat, want het is onthullend.

Het reële versus de verbeelding

“Allereerst”, schrijft hij, “betekent het woord positief het *reële*, in tegenstelling tot het chimerische; het legt de nadruk op een voortdurende toewijding aan het onderzoek

van zaken die werkelijk toegankelijk zijn voor ons begripsvermogen, met permanente uitsluiting van de ondoordringbare mysteries waarmee het zich in zijn kindertijd bezighield” (1963 (orig. 1844), p. 72 in Nederlandse vertaling).

De strekking is duidelijk. Wie echte kennis wil verwerven, legt maar beter zijn verbeelding aan banden. Verbeelding is goed voor theologen en metafysici. Die geloven in realiteiten voorbij het waarneembare. Net als kinderen die, als je het hen wijsmaakt, in Sinterklaas geloven of in gedrochtelijke wezens zoals de Chimaera, een mythische creatuur met de kop van een leeuw, een geitenbuik en een slangenstaart. De volwassen mensheid heeft daar geen boodschap aan. Zij sluit droombeelden en fabula uit. Die zijn steriel of gevaarlijk. Wilde verbeelding geraakt gebiologeerd door haar eigen creaties; verzinsels ontpoppen zich tot idolen. Wetenschap verdraagt zulke fantaisistische bedenksels niet: “de verbeelding moet worden onderworpen aan de waarneming” (1910 (orig. 1848), p. 241). Het is geen toeval dat Francis Bacon, die in Comtes positivistische heiligenkalender een prominente plaats innam, zijn *Organum Novum* (1622) – min of meer het eerste methodenboek van de moderne wetenschap – begint met een meedogenloze kritiek op alle mogelijke idolen. Keer je af van verzinsels, houd je aan de feiten en niets dan de feiten. Dat is Bacons recept, en dat is ook het positivistische credo.

Op het eerste gezicht heeft dit kloeke voornemen alleen maar voordelen. Wat is kennis waard die *geen* betrekking heeft op het reële, op de feiten en niets dan de feiten?

Bij nader toezien is de categorie van *het reële* niet zo waterdicht als Comte dacht of hoopte. “Wat zijn dat eigenlijk, die zogenaamde ‘feiten?’”, vroeg Nietzsche ruim een halve eeuw later: “Tegen het positivisme, dat blijft staan bij de fenomenen ‘er zijn enkel feiten’, zou ik zeggen: neen, juist die feiten zijn er niet, alleen interpretaties” (1930, p. 337).

Meer nog, de notie van ‘realiteit’ is zelf een product van de verbeelding. Zeker de notie ‘sociale realiteit’. Van Bakoenin is de boutade dat de sociale werkelijkheid voor meer dan tachtig procent bestaat in de verbeelding. Je kunt van mening verschillen over die tachtig procent. Maar dat de ‘maatschappelijke realiteit’ goeddeels bestaat uit producten van de verbeelding – uit acteren, uit rollen, uit performanties, uit ‘doen alsof’ – valt niet te ontkennen. Evenmin dat sociale instituties ontspruiten aan verbeeldingskracht. Eigendom, zo schreef Jean-Jacques Rousseau, ontstond toen iemand op het idee kwam een stuk grond te omheinen, te zeggen “dit is van mij” en hij “onnozelaars trof die hem geloofden” (1983, p. 91). Of het zo gegaan is, is twijfelachtig. Maar het is waar dat eigendomsbewijzen maar bestaan als mensen erin geloven. Anders zijn het papiertjes. Iets dergelijks geldt voor alle sociale instituties. Wat is een gezin, wat is een huwelijk zonder ‘onnozelaars’ die menen er deel van uit te maken? Wat is een parlement, een wet, een staat zonder onderdanen die geloven dat dat parlement, die wet, die staat bestaat? Wat is geld zonder onnozelaars die geloven dat het iets waard is? Enzovoort, enzovoort. Zonder onnozelaars, dat wil zeggen brave, naïeve mensen die bereid zijn of gedwongen worden om dit alles te geloven en daar ook naar te handelen, kan geen sociale institutie langer dan een minuut bestaan. Ja, wat is

de maatschappij zelf, zonder mensen die geloven dat zij bestaat? (Al weten we sinds Thatchers beruchte uitspraak: “*There’s no such thing as society*”, dat niet iedereen in de maatschappij gelooft – wat het bestaan van die maatschappij inderdaad verzwakt. En in het algemeen geldt dat een institutie verzwakt als minder mensen erin geloven). Het onderscheid tussen realiteit en verbeelding is dus, hoewel het met de beste epistemologische bedoelingen door Comte werd bepleit, niet zo’n gelukkige greep.

Nut versus ledigheid – soorten kennis

De tweede betekenis van positief, schrijft Comte, is *nuttig*. Kennis moet nuttig zijn. Dat klinkt goed. Maar wat betekent het eigenlijk? Wanneer is kennis nuttig? Moet zij meteen nuttig zijn? En wat is dat juist: ‘nuttig’? Bovendien: nuttig voor wie? En waarom? Allemaal vragen die Comte ontwijkt. Hij doet alsof wat nuttig is voor zich spreekt.² “Het nuttige (*l’utile*) contrasteert met het ledige (*l’oïseux*)”, schrijft hij. Ook dat is een veelzeggende woordkeuze. ‘L’oïseux’ betekent: nietsdoen, lediggang, lege tijd. Het woord is afgeleid van het Latijn ‘otium’. Dat betekende in het antieke Rome: “geen publieke opdracht vervullen, vrij zijn, geen werk om handen hebben”. Comte verbindt positieve kennis dus aan activiteit. In het positieve tijdperk is geen ruimte voor klappers. Meer nog, kennis moet dienen “ter permanente verbetering van onze bestaansvoorwaarden”. Dat lijkt duidelijk, en men ziet voor zich hoe nijvere mensen kennis aanwenden om bruggen te bouwen, kanalen te graven of de graanopbrengst te verhogen. Dat kennis ook een ander ‘doel’ kan dienen, dat niet is verbonden aan bedrijvigheid en activiteit, wordt in het ‘positieve tijdperk’ ontkend, genegeerd of onderdrukt. “Waarheid en nuttigheid zijn twee volkomen dezelfde zaken” schreef Francis Bacon.

Er zijn nochtans andere kennisvormen, bijvoorbeeld kennis die mikt op contemplatie, participatie, vreugde en spel.³

Denk maar aan de hoogste vorm van kennis die Cusanus in de vijftiende eeuw verkondigde. De hoogste kennis is niet meteen nuttig, meende de godgeleerde uit Cusa, maar noopt tot deemoed en bescheidenheid. Alles wat een mens waarneemt – een boom, een berg, de zon, een miertje, een wolkenliert – is een symbool van een werkelijkheid die we kunnen bevroeden maar nooit echt kennen. Kennis en onwetendheid zijn dus niet mekaar tegengesteld. Integendeel. Rond ieder sprankje kennis straalt een aura van wijze onwetendheid. De *docta ignorantia* leert dat “weten dat je niet weet” de hoogste vorm van kennis is. Dat wist Socrates al.

Of wat te denken van de opvatting dat kennis participatie veronderstelt? Deze opvatting werd, niet voor het eerst maar wel zeer bloemrijk, verwoord door Paracelsus (zie Koyré, 1977): kennen veronderstelt een intimiteit met het gekende, een verwantschap of zelfs een versmelting, zodat ‘kennis hebben’ neerkomt op een liefdevolle vereniging, een verzoening van kenner en gekende? Of wat te denken van de leer van Plato van de aanschouwing van de ideeën, van de ware dingen die je niet kunt zien maar die je je, misschien, kan herinneren? Of van kennis als *gaia scienza*, die ons met de neus drukt op de tragische loop der dingen? Of van de kennis van de *homo ludens*,

die de wereld van binnenuit kent omdat hij de wereld spelenderwijs opvoert? Of van de idee dat de wereld een ongeschreven boek is?

Allemaal spinsels, meent Comte. Allemaal onzin of bedrog. Allemaal metafysica of theologie, of zelfs animisme en fetisjisme. Ooit waren mensen tot niets beters in staat, maar dat stadium ligt achter ons. Wie in het industriële tijdperk nog afkomt met onnutte kennis, dwaalt. Kennis die niet aanspoort tot productieve activiteit is geen kennis maar geklets dat mensen zand in de ogen strooit. Zo herdefinieert Comte de ‘wetende mens’, de homo sapiens, helemaal in de lijn van *le grand organisateur* Saint-Simon.

Wat is de mens? Niet langer een zinzoeker. Hij snuffelt niet achter de coulissen van de feiten om te zien of daar een of andere ‘zin’ verborgen is. De mens is een *homo positivus*. Hij onderwerpt zich aan niets, behalve aan waarneembare feiten. Hij lost praktische problemen op. Hij organiseert het leven zo goed mogelijk en schort zinvragen op. Welk nut hebben die tenslotte?

De borstel die Comte door bibliotheken en andere oorden van overgeleverde kennis haalde zorgde ongetwijfeld voor een verkwikkende opfrisbeurt. Er zaten nogal wat stervelijke geleerdheid, baarljke nonsens en obscurantisme tussen wat doorging voor ‘kennis’. Als fijnbesnaarde zielen zoals John Stuart Mill hun grote appreciatie laten blijken voor Comte, vindt dat hier zijn grondslag: net als Bacon, Descartes, Hume en Kant is Comte een groot bestrijder van overgeleverde achterlijkheid. Maar de positivistische reductie van kennis ging wel heel ver. Zij herleidde de verhouding tussen kenner en gekende tot een instrumentele: kennen is kunnen gebruiken, meer niet. Het is dan ook ironisch dat Comte, die in sociaal opzicht zoveel aandacht had voor medemenselijkheid en altruïsme, door zijn pleidooi voor ‘nuttige kennis’ de koninklijke weg tot *medemenselijke kennis* afsloot: die van *verstehen*, inleving, interpretatie, verstandhouding, wederzijds begrip, medeleven en participatie.

Zekerheid versus twijfel

De derde ‘gebruikelijke’ betekenis van positief is, steeds volgens Comte, *zekerheid*. Positieve kennis staat diametraal tegenover onwetendheid en het onbesliste. Van positieve kennis kan je op aan, en wel zo, dat je iedere twijfel kunt laten varen. Aarzelen getuigt van achterlijkheid. De “oeverloze discussies en eeuwige twijfels uit het oude geestelijke regime” zouden dankzij positieve kennis voor eens en altijd tot het verleden behoren. Geen ‘misschien’ meer, of ‘ongeveer’, of ‘min-of-meer’, of ‘eventueel’. Positieve kennis is precies en ondubbelzinnig, en brengt “harmonie voort in het individu en in de geestelijke gemeenschap van de gehele soort”. Comte bedoelt niet dat kennis dogmatisch is of onveranderlijk. Integendeel, positieve kennis verandert voortdurend. Stapje voor stapje gaat de vooruitgang voort, en het is goed mogelijk dat de kennis van vandaag morgen achterhaald is. Maar dat doet niets af aan het feit dat in een *positief bestuurde* maatschappij op ieder moment de best mogelijke kennis beschikbaar is. Daaraan kan geen twijfel bestaan. Bestuurders, ondernemers of in het algemeen: organisatoren weten met zekerheid dat ze, als ze zich baseren op de

actuele stand van de wetenschap, de goede – zelfs: de enig mogelijke – beslissingen nemen. Ze hoeven dus niet voorzichtig op te treden. Wat men Comtes *sciëntistisch autoritarisme* heeft genoemd, vindt hier zijn oorsprong. Zodra wetenschappelijk inzicht het aura krijgt van het beste inzicht, het enige dat echt bij de tijd is, verstomt iedere tegenstem. Denken tegen de wetenschappelijke consensus van het moment is een bewijs van achterlijkheid. Bovendien is het ordeverstrend. In Comtes woorden: wetenschap dient niet “gericht te zijn op ontbinding, maar op organisatie”. Onnutte kennis is overbodig, schadelijk en onwenselijk.

Comtes sciëntocratie en repressieve tolerantie

Het zou unfair zijn om Comte *in het algemeen* autoritair te noemen. Autoritair was hij alleen als het ging om de positie van de wetenschapper *vis à vis* het volk. Hij was, preciezer gezegd, een volbloed *sciëntocraat*. Mensen begrijpen misschien niet altijd wat wetenschappelijk geschoolde bestuurders hen voorhouden, maar dat is niet zo erg, ze mogen hen gerust vertrouwen. “Als onze zeelui dagelijks hun leven riskeren op grond van het geloof in astronomische theorieën die ze niet begrijpen, waarom zou dan een dergelijk vertrouwen niet geschonken worden aan nog belangrijker inzichten?”. De leiding van de maatschappij komt toe aan een elite van deskundigen. Wie tegen haar besluiten in het geweer komt, is als een kind dat zichzelf schade toebrengt omdat hij vaders geboden negeert. Zich verzetten tegen de feiten zelf heeft geen zin. Wat doet de *positieve politiek* anders dan regeren op basis van feiten? Hoe dwaas zou het zijn om zich tegen de besluiten van de *positieve politiek* te verzetten? Zij stelt slechts de loop der dingen vast: “elle découvre, les autres inventent”. Zij ontdekt de natuurwetten van de samenleving, en past ze toe. Comte zuivert politiek dus van discussie en meningsverschil. De feiten zelf regeren. Er is geen alternatief. Het positivisme, schrijft hij elders, is een garantie voor de stabiliteit van de macht. Meer nog: het positivisme “consolideert de macht in de hand van zij die de macht bezitten – wie dat ook moge zijn” (1963 (orig. 1844), p. 17 in Nederlandse vertaling).

Die laatste zin zou niet misstaan in het werk van Louis De Bonald, de oerconservatieve filosoof, of zelfs van Joseph De Maistre, een der heftigste tegenstanders van de revolutie en een welbespraakt verdediger van de reactionaire terreur. Comte deelde met deze aartsconservatieven een obsessie voor ‘orde’. Met dit verschil dat De Maistre en Bonald de traditionele sociale orde wilden herstellen terwijl Comte alles verwachtte van een op wetenschap gegrondveste orde. Die orde zou nog solider zijn.

Maar *binnen* het wetenschapsbedrijf liggen de verhoudingen minder autoritair. Althans op het eerste gezicht. Comte beseftte zeer goed dat vooruitgang in de wetenschap niet kan zonder het dulden van tegenstemmen. Wetenschappelijke kennis is relatief, tijdelijk en dus per definitie niet-absoluut. Geen enkele theorie kan gelden als dogma. Als “het betreffende studiemateriaal” erom vraagt, schrijft hij, moet zelfs de logica worden herzien. Dat kan tellen. Geen theorie is boven twijfel verheven, zelfs de logica niet. Al wijst hij “vreemde en extreem gevaarlijke” theorieën wel af. Het moet

ook niet te ver gaan. Maar ideeën die de orde niet bedreigen zijn toegelaten, zonder uitzondering. Het positivisme gaat “verdraagzaam en onbevooroordeeld te werk”. Het “zal zich nergens volstrekt afwijzend over uitlaten”. Tolerantie ten top, zo lijkt het.

Toch heeft Herbert Marcuse gelijk wanneer hij de door Comte gepredikte tolerantie een schoolvoorbeeld van repressieve tolerantie noemt (1941, p. 355 e.v.). Alle vragen en ideeën mogen worden geopperd. Maar alleen “beantwoorbare vragen” – vragen die door een onderzoek naar waarneembare feiten kunnen worden beantwoord – zijn legitiem. Vragen die “noodzakelijk onoplosbaar zijn” worden verworpen. Ze worden niet verboden, dat niet; dat zou “immers strijdig zijn met de enige geldige methode om al het ontoegankelijke buiten spel te zetten: het dient namelijk systematisch in onbruik te geraken”. Hier komt de aap uit de mouw. Het positivisme wijst niets af, het “heeft geen tegenstanders” (op ordeverstoorers na); welnee, het laat zijn tegenstanders – onderzoekers die denken zich te moeten bezighouden met ledige, onnutte vragen – “systematisch in onbruik raken”. Het laat hen stilletjes wegwijnen.

De hamvraag is natuurlijk: wat zijn “‘onbeantwoorbare vragen’”? Voor Comte was het nogal simpel. Al wat rook naar metafysica en theologie was verdacht. Alle andere vragen, die peilden naar aardse dingen en die uitnodigden tot “simpele uitspraken over feiten”, konden wel door de beugel (1963 (orig. 1844), p. 59 in Nederlandse vertaling). Maar zo simpel is het natuurlijk niet.

De impasse van het logisch positivisme

Het latere positivisme – het neopositivisme van Ernst Mach en vooral van de logisch-positivistische kringen rond Schlick en Carnap, de zogenaamde *Weense School* – boog zich almaar dieper over die vraag. Ook Wittgenstein en Popper speelden een rol van betekenis in de discussie. Maar tot een bevredigend antwoord is het niet gekomen.

Wat voor Comte nog simpel was, werd naarmate de discussie vorderde almaar ingewikkelder. Voor robuuste positivisten is een feit een feit. Niks moeilijks aan.⁴ Maar hoe kan je een feit onderscheiden van een misleidende waarneming? Hoe betrouwbaar zijn de zintuigen? En, gesteld dat je dat probleem al opgelost krijgt, hoe slaag je er dan in om een taal te vinden waarin je accuraat en ondubbelzinnig een feit kunt uitdrukken? Hier hebben de logisch positivisten hun tanden op stukgebeten. Ze zochten naar een wetenschappelijke taal die nauwkeurig en ondubbelzinnig was. Een taal waarin alle feiten ter wereld kunnen worden uitgedrukt, zonder dubbelzinnigheid, zonder onzin, zonder emotionele of andere “ongewenste indringers” (Nuchelmans, 1978).

In *Der logische Aufbau der Welt* (1925) probeerde Rudolf Carnap de syntaxis van zo’n perfecte wetenschappelijke taal te ontwerpen, nadat Wittgenstein in zijn *Tractatus logico-philosophicus* (1922) ook al iets dergelijks had geprobeerd. Beide pogingen, en nog andere probeersels, strandden op het probleem hoe men zinnen kon formuleren die zo perfect een in de ervaring gegeven ‘feit’ uitdrukken, dat niemand er nog aan kan twijfelen dat die zin “een feit, niets dan een feit en alleen een feit” uitdrukt. Dergelijke zinnen – die *protocolzinnen* of *atomaire zinnen* werden

genoemd – waren de heilige graal van de logisch positivisten. Helaas werd de graal nooit gevonden. Niemand, ook niet Russell of Wittgenstein, is erin geslaagd om een ‘atomair feit’⁵ te identificeren en in een ondubbelzinnige ‘atomaire zin’ uit te drukken (Janik & Toulmin, 1990). Als er al iets bleek uit de lange zoektocht, dan was het wellicht dat feiten simpelweg niet bestaan, of toch in ieder geval: dat simpele feiten niet bestaan.

Wat Comte dus simpel achtte, bleek zelfs na vele tientallen jaren van intensief logisch denkwerk onoplosbaar. Er was, en is, geen *sluitend* criterium om ‘zinnvolle’ (louter op feiten betrekking hebbende) van ‘niet-zinnvolle’ (van feiten los zwevende) taal te onderscheiden. Ook de poging van Karl Popper, die van zichzelf vond dat hij het logisch positivisme de doodsteek had toegebracht omdat hij een veel beter criterium had bedacht om wetenschap van niet-wetenschap te onderscheiden, bleek niet waterdicht. De logisch positivisten, meende Popper, zochten vergeefs naar een verificatiebeginsel. Dat zouden ze toch nooit vinden. Het bestond niet. Daarin had hij gelijk: het is onmogelijk om een bewering voor eens en altijd te *verifiëren*. De toekomst kan de bewering namelijk logenstraffen. Maar je kunt ook nooit met honderd procent zekerheid een bewering *falsifiëren*, om ongeveer dezelfde reden – iets wat Popper uiteindelijk ook wel, met de nodige tegenzin, moest toegeven (1963, 1992). Deze lange zoektocht naar ‘atomaire zinnen’ mondde uiteindelijk uit in het scepticisme en relativisme van de wetenschapsfilosofie na Thomas Kuhn, met als toetje Paul Feyerabend's stelling dat in de wetenschap alle methoden zijn toegestaan, omdat je toch nooit op voorhand kunt weten welke methode iets oplevert en welke niet, en dat feiten altijd ‘interpretaties’ zijn. Zo belanden we terug bij Nietzsches kritiek op Comte.

Het resultaat van een heel lange queeste naar een solide criterium om wetenschappelijke van onwetenschappelijke uitspraken te onderscheiden leverde dus weinig op, althans weinig zekerheid. Het onderscheid bleek niet zo helder als Comte meende. Of voorwendde te menen. Want in feite was hij weinig bekommerd om de logische of filosofische grondslag van zijn positivisme. Dat interesseerde hem nauwelijks. Indien Comte de discussie van neopositivisten en logisch positivisten had kunnen bijwonen, zou hij vermoedelijk vol afgrijzen zijn weggerend. Hij zou hebben teruggedacht aan uitzichtloze metafysische disputen, debatten waaraan geen eind komt en die niets opleveren. En hij zou, heel pragmatisch, hebben verwezen naar de tweede betekenis van ‘het positieve’: het nuttige. Alleen kennis die helpt om de samenleving beter in te richten, nuttige kennis dus, is zinvol.

Positief versus negatief – voorbij kritiek, gewetensvrijheid en democratie

Ten slotte wijst Comte op de laatste betekenis van positief: “we kunnen het positieve namelijk ook nog tegenover het *negatieve* stellen”. Deze betekenis, voegt hij eraan toe “is minder gebruikelijk, maar doet toch in z’n algemeenheid niet voor de andere betekenissen onder”. Ten tijde van Comte was ‘positief’ blijkbaar niet vanzelfsprekend

het tegendeel van ‘negatief’, terwijl dat nu, twee eeuwen later, de eerste betekenis is waaraan we denken. ‘Positief denken’ betekent vandaag: opgeruimd zijn. Als het bewolkt is, zoeken naar een streepje licht. *Positief* is opgewekt, gunstig, optimistisch. Maar deze connotatie is tamelijk recent, en valt wellicht zelfs toe te schrijven aan de manier waarop Saint-Simon, Comte en de andere positivisten het begrip gebruikten.⁶

Comte voegde er nog aan toe dat, staande tegenover ‘het negatieve’, ‘positief’ betekent “niet op ontbinding gericht zijn, maar op organisatie”. Hier is de kring gesloten en knoopt Comte helemaal aan bij Saint-Simon. Het *positieve* is het *georganiseerde*. De eerste taak die de *Philosophie positive* voor zichzelf ziet is het bijeenbrengen van alle brokjes positieve kennis tot één groot, geïntegreerd geheel: “systematiek en volledigheid zijn immers de twee voorwaarden waaraan een wetenschap moet voldoen”, aldus Comte (1963 (orig. 1844), p. 80). Het negatieve daarentegen is het fragmentaire, het kritische, het ontbindende, het efemere, het toevallige – allemaal zaken waaraan Comte een gloeiende hekel heeft. De samenleving heeft behoefte aan orde en samenhang, en in het positieve tijdperk moet die samenhang komen van de grote consensusbouwer bij uitstek: de wetenschap. Wie kan het immers oneens zijn met wetenschappelijk bewezen natuurwetten? Wie kan het oneens met ‘de feiten’? Hoe kleiner de mazen in het wetenschappelijke net, hoe meer levensdomeinen onder de regie van wetenschap komen, en hoe minder er valt te ontsnappen aan de door de wetenschap ontdekte ‘*lois naturelles*’. Het onderscheid tussen natuurwetten en juridische wetten doet er dan niet meer toe. Het recht volgt immers rechtstreeks uit het wetenschappelijke inzicht. Zodoende worden rechtsnormen even onbekritiseerbaar als ‘natuurwetten’.

Hier ziet Comte een belangrijke rol weggelegd voor de sociologie. “In feite”, schrijft hij, “zijn alleen onze morele en sociale vraagstukken nog buiten het bereik van de positieve wetenschappen gebleven en leiden zij als enige nog steeds een irrationeel bestaan in een uithoek van het *onproductieve* theologisch-metafysische denken; om die reden dient de nieuwe filosofie zich, bij wijze van laatste krachtmeting, tot taak te stellen deze problemen eveneens te verheffen tot het positieve niveau waar alle andere basisverschijnselen al in beginsel zijn ondergebracht” (1963 (orig. 1844), p. 80-1).⁷ Nog één krachtmeting, en dan... dan zal ook het menselijk leven onder de alziende en besturende oog van de wetenschap zijn geplaatst.

Op zijn manier bevestigt Comte het hegeliaanse dictum “*Das Wahre ist das Ganze*”. Alleen is voor Comte ‘das Ganze’ niet de zichzelf doorschouwende Absolute Geest, maar het kennissysteem dat de samenleving bestuurt. De machtige positieve wetenschap zou dus ook positief zijn in die betekenis, dat zij geen plaats laat voor *negativiteit*, geen plaats voor kritiek. Al in de eerste grote tekst die hij onder eigen naam liet verschijnen, trok Comte van leer tegen de kritische stem.

Vandaag, schreef hij in 1822, “zijn er twee verschillende bewegingen aan het werk in de maatschappij: die van de *desorganisatie* en die van de *reorganisatie*. De eerste leidt naar politieke en morele anarchie..., de tweede leidt naar de definitieve sociale toestand van de menselijke soort”.

Reeds in die vroege tekst waande Comte zich de vaandeldrager van de tweede beweging, die van het positivisme, die de mensheid zoveel goeds zou doen en haar tot de “definitieve sociale toestand” zou brengen; op voorwaarde uiteraard dat de “desorganiserende kracht” werd gestopt.

Wat was dan wel die grote vijand, die bijtende, desorganiserende kracht die de “grootste hindernis vormde voor de vooruitgang van de beschaving”?

Dat was de “kritische doctrine” oftewel de dwaze koppeling van “onbeperkte gewetensvrijheid” (Comte, 1978, p. 91) aan volkssoevereiniteit.

Als het erop aan kwam, waren vrijheid en democratie Comtes grootste vijanden. De vrijheid van denken valt immers niet te rijmen met de voortschrijdende inzichten van de positieve wetenschap. Je kan niet zomaar alle meningen toelaten. Waartoe dienen de superieure inzichten van de wetenschap, als het iedereen vrij staat om er al of niet rekening mee te houden? Hoe valt een sociale orde te brouwen uit het rommeltje van onwetenschappelijke meningen en standpunten? Wat een sociale orde zou dat zijn, wanneer het volk aan zijn eigen oordeel zou worden overgelaten? Het is beslist waar, geeft Comte toe, dat “les principes critiques” hebben bijgedragen aan de vernietiging van het feodale en theologische systeem. Maar hoe zouden diezelfde destructieve krachten iets kunnen bijdragen aan de vestiging van een nieuwe orde? Principes zoals gewetensvrijheid en volkssoevereiniteit zijn uitstekend om de oude, versleten orde neer te halen. Als basis van een nieuwe orde deugen zij niet. Hoe zou het ook kunnen? Bestaat er gewetensvrijheid in de astronomie?, vraagt Comte zich af. Nee, natuurlijk niet. Welnu, evenmin als in de astronomie, de natuurkunde, de chemie of de biologie, zal in de toekomst ook inzake sociale en politieke aangelegenheden gewetensvrijheid nodig zijn. Volkssoevereiniteit en gewetensvrijheid zijn ongeschikt als basis voor de “reorganisatie van de maatschappij”. Zij zouden alleen maar leiden tot een verlenging van de toestand van anarchie (Comte, 1978, p. 96). Aan de “trieste toestand waarin de samenleving is verzeild”, wankelend tussen “de absurditeit van het *ancien régime*” en “het gevaar van de anarchie” ten gevolge van ongebreidelde kritiek, kan volgens Comte alleen worden verholpen als we niet langer denken “zoals koningen” of “zoals volkeren”. We moeten leren te denken zoals de wetenschap voorschrijft. Niet zomaar af en toe, of in sommige levensdomeinen, maar altijd en overal. In het Positieve Tijdperk staat leven gelijk aan toegepaste positieve wetenschap.

Conclusie – de gerealiseerde technocratie

Het groteske denken en leven van Saint-Simon en Comte was vaak een bron van spot. Hun pretenties waren grenzeloos, en de onbeholpenheid om in hun eigen leven het beetje orde te brengen dat zij met zoveel aplomb aankondigden voor de hele maatschappij – nee, voor de hele mensheid – stemt tot medelijden. Haast niemand leest nog Saint-Simon of Comte. Onterecht, want juist in hun werk toont zich de groteske, megalomane zijde van de sciëntocratie het scherpst. Onverhuld. We lezen hen niet, en dus zien we niet dat een goed deel van hun ideeën vandaag zijn gerealiseerd. Het

positivisme is uit het omhulsel van idiosyncrasie en utopisme ontsnapt en heeft zijn weg gevonden naar de harten en geesten van beleidsmakers en politici. Het positivisme is alledaags geworden, even gewoon als de lucht die we inademen. Het valt niet meer op. Niemand ziet het groteske, het mateloze en het eenzijdige er nog van in.

Niemand kijkt ervan op als een eerste minister vandaag plechtig verklaart: “De wetenschap heeft gesproken, nu is het tijd voor actie, de opdracht is overweldigend, maar als we echt politiek leiderschap tonen, is het haalbaar”, zoals de toenmalige Deense premier Rasmussen in 2007 verklaarde op een klimaatconferentie. Het was niet voor het eerst dat een politicus die woorden sprak en ze werden sedertdien nog vaak herhaald. “Science has spoken”. De wetenschap schijnt de geestelijke leiding te hebben overgenomen van de samenleving. Helemaal zoals Comte het zich had voorgesteld. De richting waarin het met de samenleving uit moet, schijnt niet langer een zaak van politici te zijn, laat staan van burgers. Alleen experts, technocraten en wetenschappers zijn in staat de complexiteit van de huidige wereld enigszins te beheersen. De stilzwijgende premisse schijnt te zijn: zalig de samenleving die niet langer op het ongewisse kompas vaart van onwetende burgers maar haar besluitvorming in handen legt van mannen en vrouwen van de wetenschap.

Toen Karl Pearson in 1892 beweerde dat “wetenschap burgerschap bevordert” omdat zij “het brein traint in een exact en onpartijdig analyseren van feiten”, zodat de wetenschappelijke mens leert “een oordeel te vormen onbevooroordeeld door persoonlijke gevoelens” en “met wegcijfering van zichzelf”, gaf hij heel goed aan waartoe politiek in een technocratie verwordt. De haast masochistische onderwerping aan ‘objectieve feiten’ gaat gepaard met een ‘wegcijfering van zichzelf’. Burgerschap wordt herleid tot de competentie om zich gezwind aan te passen. Deze vorm van tandeloos burgerschap schakelt iedere autonomie, weerstand, of alle eigen gevoelens uit in naam van een algehele aanpassing aan de ‘orde van de feiten’. Dat politiek niet bestaat bij gratie van objectieve feiten maar des te meer bij gratie van subjecten wier irrationele, innige wensen en dromen uitmonden in collectieve dromen van een goed leven, begrijpt de positivist niet. Omdat hij niet begrijpt dat de zee van feiten wordt omringd door de oneindige veel grotere oceaan van mogelijkheden.

Politiek die collectieve verbeeldingskracht op positivistische wijze herleidt tot feiten checken en informatie verzamelen en die politieke doelen voorstelt als ‘de enige haalbare alternatieven’, doodt de hele idee van de polis. Helaas kijkt daar niemand meer van op.

Ook kijkt niemand meer op als een wetenschapper, zoals de bekende natuurkundige Werner Heisenberg, zegt dat het in de wetenschap niet meer gaat om het vormen van een “beeld van de natuur” (1956, p. 18 e.v.). Dat gaat allang niet meer. En voor zover het nog gaat, begrijpt niemand dat beeld nog. Wetenschap levert ons *geen* kennis meer in de oude zin van het woord ‘kennen’ – d.i. ‘een intieme relatie hebben met’ – zodat de schampere opmerking van eigenzinnige schrijvers als Léon Bloy en Elias Canetti dat “wetenschap de mens alleen maar dommer heeft gemaakt”, niet eens zo dom is. Voor iedereen, ook voor de wetenschappers-specialisten zelf, is wetenschappelijke kennis tweedehandse kennis. We leren formules en theorieën die we geen van alle helemaal doorgronden en die beslist niet voortspruiten uit onze eigen waarnemingen. We leren

abstracte, onbegrijpelijke kennis te hanteren tegen onze eigen beleefde ervaringen in en dus vertrouwen we onze eigen ogen en oren niet meer, wat de psycholoog Wolfgang Köhler bracht tot de ontvullende conclusie: “Onze wetenschappelijke beschaving neigt ertoe, onze waarneming te verarmen” (Köhler geciteerd in Lévi-Strauss, 1967, p. 570). Dat is een hard verdict, dat indruist tegen het positivistisch credo: “vertrouw slechts op feitenkennis”. Maar inderdaad, wat voor een ‘feitenkennis’ is dat eigenlijk, waarmee we moeten omgaan? Wie begrijpt wat in de datacomputers van *Big Science* omgaat? Wie begrijpt het van de levende taal afgesneden jargon? Wie begrijpt nog, zoals de kernfysicus Erwin Schrödinger het noemt, het “esoterisch gebabbel van geïsoleerde groepjes deskundigen” (Schrödinger geciteerd in Roszak, 1972)? Zij communiceren in een taal die geen taal meer is, omdat niet zeker is of zij echt iets betekent. De geavanceerde wetenschappelijke taal is een code. Een complexe gebruiksaanwijzing. Begrijpen in de zin van ‘verstaan’ is achterhaald. Het gaat om operaties, om beheersing, om macht. Kennis is losgemaakt van vertrouwdheid. Wetenschap maakt ons niet vertrouwd met de wereld, zij maakt de wereld alleen maar vreemder voor ons. Zij drukt ons met onze neus op de onoverbrugbare vreemdheid van ontelbare feiten en op de absurditeit ervan, wat de wiskundige en filosoof Whitehead deed verzuchten: “De hemel moge weten welke ogenschijnlijk klinkklare onzin misschien morgen als waarheid zal moeten worden aanvaard”.

Positivisten halen daarvoor de schouders op. Is het erg dat de wereld vreemd wordt? Juist niet, vindt de positivist. Dat besef verlost ons van onze kinderlijke afhankelijkheid. Kennis is geen knuffeldiertje dat ons kan troosten. Wetenschap, schreef de bioloog Jacques Monod, is “een angstig zoeken in een ijzig universum van eenzaamheid”. Maar dat is goed, vervolgt hij, zo zijn we tenminste verlost van de kinderlijke “animistische fantasieën over een band tussen mens en natuur” (1973). Het is goed dat we die naïeve vertrouwdheid met de ons omringende wereld verliezen. Des te meer kunnen we de wereld waarvan we vervreemd zijn controleren. De wetenschap streeft niet naar emotioneel bevredigende en esthetisch mooie wereldbeelden maar naar beheersing en succesvolle ingrepen.

Het is al “evidence based practice” wat vandaag de klok slaat. Kennis heeft geen waarde op zich. Het is een instrument van controle en macht. In Comtes idioom luidt dat: “Savoir pour prévoir; prévoir pour pouvoir”. Tweehonderd jaar na Francis Bacon komt Comte tot dezelfde bevinding – “kennis is macht” – en hij trekt daar de ultieme conclusie uit: de hele samenleving moet zo worden ingericht dat de positieve kennis, en dus de mogelijkheid tot beheersing, overall heerst. Wat voor hem nog een streefdoel was, is voor ons een doodgewone realiteit: wetenschap is een machts- en beheersingsinstrument. Meer niet. Zij heeft haar waarheidsaanspraak opgegeven of belachelijk gemaakt, zij wijst de smeekbede af van mensen die zoeken naar een zinvolle plaats in de wereld,⁸ zij doet onbeantwoorbare of normatieve vragen af als niet ter zake, zij wijst alternatieven af in naam van de bestaande ‘orde der feiten’, en zij identificeert zich gewillig met de enige functie die zij in Bacons tijd nog maar amper kon vervullen, in Comtes tijd al een beetje, en nu ten volle. Zij stuurt. Zo reduceert zij *de wereld* tot dat wat te controleren valt, en reduceert zij *mensen* tot cipers of gevangenen van diverse regimes van gedragssturing.

Noten

1. Een achterneef van Clôtilde De Vaux wijdde een heel boek aan Comtes cultus van Clotilde gebaseerd op de familieverhalen van directe betrokkenen en de talloze brieven van Comte (zie De Rouvre, 1920, p. 91).
2. Voor een heldere kritiek op het zinledige of tautologische karakter van de notie ‘nut’, vooral in de economie, zie Sedlacek, 2012, p. 262 ff. en McCloskey, 2002).
3. Dat er verschillende vormen van kennis bestaan, besefte Bacon nog heel goed. De nieuwe kennis die hij bepleitte verschilde van de oudere kennisvormen omdat zij “over de natuur der dingen macht kan uitoefenen”, wat de oudere kennis niet kon. Zie het Voorwoord van zijn *Novum Organum*.
4. Comte drukte het zo uit: “Iedere bewering die niet volledig herleid kan worden tot een simpele uitspraak over een bijzonder of algemeen feit, kan geen enkele reële of bevattelijke betekenis hebben. (...) Steeds zal de wetenschappelijke waarde (van uitspraken) uitsluitend berusten op hun directe of indirecte overeenstemming met waargenomen verschijnselen” (1963 (orig. 1844), p. 59 in Nederlandse vertaling).
5. De notie ‘atomair feit’ werd door Bertrand Russell uiteengezet in *Our Knowledge of the External World* (1914).
6. Volgens de *Oxford Etymological Dictionary* komt de betekenis van ‘positive’ in de zin van “zich concentreren op het constructieve, het goede” pas voor vanaf 1916. De *Littre* geeft aan dat ‘positif’ in de betekenis van ‘goed’ voor het eerst voorkwam bij Madame de Staël in 1810. Misschien ontleende zij het aan Saint-Simon, die het woord rond die tijd frequent begon te gebruiken en die, zoals gesignaleerd, toenadering zocht tot Madame de Staël.
7. Het woord ‘onproductieve’ is in de originele tekst niet gecursiveerd.
8. Ludwig (niet te verwarren met Herbert) Marcuse drukt het zo uit: De wetenschap “bescherm ons niet tegen het onrustige gevoel van raadselachtigheid dat alles is zoals het is – evenmin bevrijdt zij ons van de drang er van los te komen” (1966, p. 72).

Bibliografie

- Adorno, T., Dahrendorf, R., Pilot, H., Albert, H. Habermas, J. & Popper, K.R. (1972). *Der Positivismusstreit in der Deutschen Soziologie*. Neuwied/Berlin: Luchterhand.
- Albert, H. & Topitsch, E. (1972). *Werturteilsstreit*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Buber, M. (1950). *Pfade in Utopia*. Heidelberg: Verlag Lambert Schneider.
- Comte, A. (1910 (orig. 1848)). *Cours de philosophie positive*. Paris: Sleichner Frères. Nederlandse vertaling: Comte, A. (1979). *Het positieve denken*. Meppel: Boom.
- Comte, A. (1963 (orig. 1844)). *Discours sur l'esprit positif*. Paris: Union Générale d'Éditions.
- Comte, A. (1978). *Du pouvoir spirituel*. Choix de textes établi, présenté et annoté par Pierre Arnaud. Paris: Le livre de poche.
- De Rouvre, Charles (1920). *L' amoureuse histoire d'Auguste Comte et Clotilde De Vaux*. Paris: Calman-Lévy.
- Heisenberg, W. (1956). *Das Naturbild der heutigen Physik*. Hamburg: Rowolt.
- Janik, A. & Toulmin, S. (1990). *Het Wenen van Wittgenstein*. Meppel: Boom.

- Koyré, A. (1997). *Paracelse*. Paris: Editions Allia.
- Lévi-Strauss, C. (1967). *Les structures élémentaires de la parenté*. Parijs/Den Haag: Mouton & Co.
- Marcuse, H. (1941). *Reason and Revolution*. New York: Routledge and Kegan Paul.
- Marcuse, L. (1966). *Het pessimisme*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- McCloskey, D. (2002), *The Secret Sins of Economics*. Chicago: Prickly Paradigm Press.
- Mill, J.S. (1891). *Auguste Comte and Positivism*. London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co.
- Monod, J. (1973). *Le hazard et la nécessité*. Paris: Seuil.
- Nietzsche, F. (1930), *Der Wille zur Macht*. Leipzig: Alfred Kroner Verlag.
- Nuchelmans, G. (1978). *Overzicht van de analytische wijsbegeerte*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Popper, K. (1963). *Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Popper, K. (1992). *Unended Quest. An Intellectual Autobiography*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Rozsak, T. (1972). *Where the Wasteland Ends. Politics and Transcendence in Postindustrial Society*. New York: Doubleday.
- Rousseau, J.-J. (1983). *Vertoog over de ongelijkheid*. Meppel: Boom.
- Russell, B. (1914). *Our Knowledge of the External World*. London: Allen & Unwin.
- Sedlacek, T. (2012). *De economie van goed en kwaad. De zoektocht naar economische zingeving van Gilgamesj tot Wall Street*. Schiedam: Scriptum.

Abstract

The 20th century 'Positivismustreit' seems a remote memory. This may at first seem a good thing, since the old debates were more often than not sterile. But there is little reason for joy. The big winner of the debate was positivism itself, not because of its arguments, but because it made a coalition with the powers that be. As an ideology, hidden under a veil of objectivity, positivism has conquered the world. We only have to look into the mirror of early positivism – when it still was radical, almost insane, even for its practioners – to understand how radical that conquest was. Saint-Simon and Comte, the early positivists, were stubborn megalomaniacs. Yet, their megalomania is no secondary trait. Positivism, it is argued, is a scientific totalitarianism, that catches people and things and forces them, willy-nilly, to function optimally. Bizarre as the positivistic notions might have seemed in the eyes of Saint-Simon's contemporaries, as soon as we remove the old varnish, we discover something that is almost indiscernible from the ideas that occupy today's minds. The delusions of positivism conquered our hearts and minds, were declared reality and prevail everywhere.

Keywords

Positivism; Saint-Simon; Comte; scientism